

РОЗДІЛ 4

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 346.3+346.9

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-12/39>

ФОРС-МАЖОРНІ ОБСТАВИНИ В ГОСПОДАРСЬКИХ ЗОБОВ'ЯЗАННЯХ

FORCE MAJEURE CIRCUMSTANCES IN ECONOMIC OBLIGATIONS

Гордієнко Т.О., старший викладач кафедри цивільного, трудового та господарського права

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

У статті розглядаються форс-мажорні обставини (обставини непереборної сили) як підстава звільнення від відповідальності за порушення договірних зобов'язань. Аналізуючи дані обставини з точки зору правового регулювання, зазначено про тотожність категорій форс-мажору та непереборної сили. Відповідні події (дії, явища) обумовлені об'єктивними незалежними від волі сторін чинниками і мають надзвичайний та невідворотний характер. Вичерпного переліку таких обставин законодавство не встановлює, найбільш поширеними є війна, ембарго, акти тероризму, блокада, революція, масові заворушення, введення карантину, страйк, аварія, заборона (обмеження) експорту/імпорту, епідемія, повінь, посуха, просідання і зсув ґрунту, інші стихійні лиха тощо. Інститут форс-мажору має велике науково-практичне значення, особлива актуальність даних питань обумовлена воєнними діями внаслідок збройної агресії Російської Федерації, які зумовили руйнування промислових потужностей, зупинення роботи підприємств, обмеження експортно-імпортних та розрахункових операцій тощо.

Автором проаналізовано поняття та ознаки форс-мажору, зазначено про відмінність таких обставин від підстав розірвання договору або зменшення розміру штрафних санкцій при розгляді спору судом. Правові позиції щодо кваліфікації форс-мажору наведено з урахуванням матеріалів судової практики Верховного Суду у справах господарської юрисдикції. В роботі приділено увагу порядку документального засвідчення форс-мажору та наслідкам порушення встановленого порядку, зазначено про необхідність належного документального підтвердження кожного випадку настання таких обставин і доведення безпосереднього причинно-наслідкового зв'язку між відповідними подіями та невиконанням конкретно визначеного договірних зобов'язань.

При написанні статті використано наукові роботи за тематикою дослідження, акти чинного законодавства, міжнародно-правові документи, матеріали судової практики Верховного Суду за результатами вирішення господарських спорів щодо порушення умов договору внаслідок дії форс-мажору.

Ключові слова: форс-мажор, непереборна сила, надзвичайні обставини, господарське зобов'язання, господарський договір, сертифікат про форс-мажорні обставини.

The article considers force majeure circumstances (circumstances of force majeure) as a basis for exemption from liability for breach of contractual obligation. Analyzing these circumstances from the point of view of legal regulation, it is noted that the categories of force majeure and force majeure are identical. The relevant events (actions, phenomena) are caused by objective factors independent of the will of the parties and have an extraordinary and unavoidable nature. The legislation does not establish an exhaustive list of such circumstances, the most common are war, embargo, acts of terrorism, blockade, revolution, mass riots, introduction of quarantine, strike, accident, prohibition (restriction) of export/import, epidemic, flood, drought, subsidence and landslide, other natural disasters, etc. The institute of force majeure is of great scientific and practical importance, the special relevance of these issues is due to the military actions as a result of the armed aggression of the Russian Federation, which led to the destruction of industrial facilities, stoppage of the work of enterprises, restrictions on export-import and settlement operations, etc.

The author analyzed the concept and signs of force majeure, noted the difference of such circumstances from the grounds for terminating the contract or reducing the amount of fines when the dispute is considered by the court. Legal positions regarding the qualification of force majeure are given taking into account the case law of the Supreme Court in matters of economic jurisdiction. The work pays attention to the procedure for documentary certification of force majeure and the consequences of violating the established procedure, it is noted about the need for proper documentary confirmation of each case of occurrence of such circumstances and proving a direct cause and effect relationship between the relevant events and non-fulfillment of a specifically defined contractual obligation.

When writing the article, scientific works on the subject of research, acts of current legislation, international legal documents, materials of judicial practice of the Supreme Court based on the results of the resolution of economic disputes regarding the violation of the terms of the contract as a result of force majeure were used.

Key words: force majeure, force majeure, extraordinary circumstances, business obligation, business contract, certificate of force majeure.

Постановка проблеми. Відповідно до норм чинного законодавства одним з ключових принципів договірних відносин є обов'язковість виконання зобов'язань відповідно до умов договору та закону, звичаїв ділового обороту або інших вимог, що звичайно ставляться. В той же час, на практиці можуть виникати об'єктивні непередбачувані обставини, що перешкоджають або унеможливають виконання зобов'язань. До них відносять різні за характером та наслідками дії (події, явища) природного, суспільного або техногенного характеру, що отримали поняття форс-мажору. Врегулюванню цих питань присвячується окремий розділ договору, проте сторони зазвичай звертаються до його положень доволі рідко виходячи з виняткового характеру відповідних подій та порівняно низької ймовірності їх настання. Внаслідок збройної агресії Російської Федерації питання форс-мажору, як

підстави звільнення від відповідальності за порушення умов договору, стали більш актуальними і це обумовлює необхідність їх додаткового опрацювання. Важливими залишаються правові аспекти застосування форс-мажору при провадженні господарської діяльності, де істотне значення мають чинники природного та технологічного характеру (сільське господарство, перевезення тощо) або наявний високий рівень виробничого ризику.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розгляду форс-мажорних обставин, як особливої категорії зобов'язального права, приділено увагу в наукових роботах з актуальних питань цивільного та господарського права. Поняття та ознаки форс-мажору аналізували О.В. Дмитрієва, В.В. Корнієнко, О.Ю. Макаренко, О.О. Мельник, Є.О. Морозов, О.В. Церковна, І.С. Продаєвич та інші правники. В літературі достатньо докладно проаналізо-

вано види форс-мажорних обставин, їх наслідки, особливості правової кваліфікації окремих дій (подій, явищ) як непереборної сили. В той же час, на думку автора, слід детальніше зупинитися на дослідженні даного правового інституту в контексті судової практики вирішення спорів господарської юрисдикції та проаналізувати особливості його застосування в умовах запровадженого воєнного стану. Необхідним також вбачається проведення співвідношення між форс-мажором та обставинами, за наявності яких розмір штрафних санкцій може бути зменшений судом за результатами вирішення спору.

Метою даної роботи є проведення теоретичного аналізу форс-мажорних обставин та визначення загальних правових позицій щодо їх оцінки при вирішенні справ господарської юрисдикції.

Виклад основного матеріалу. Поняття форс-мажору етимологічно походить від французького терміну «force majeure» та латинського «vis maior» – вища сила [1].

Форс-мажорні обставини є предметом правового регулювання низки законодавчих актів, зокрема, Закону України «Про торгово-промислові палати в Україні», що визначає поняття таких обставин та містить перелік найбільш поширених подій надзвичайного та невідворотного характеру, які можуть виникати при здійсненні підприємницької діяльності. Відповідно до ст. 14-1 Закону форс-мажорними обставинами (обставинами непереборної сили) є надзвичайні та невідворотні обставини, що об'єктивно унеможливають виконання зобов'язань, передбачених умовами договору (контракту, угоди тощо), обов'язків згідно із законодавчими та іншими нормативними актами, а саме: загроза війни, збройний конфлікт або серйозна погроза такого конфлікту, включаючи але не обмежуючись ворожими атаками, блокадами, військовим ембарго, дії іноземного ворога, загальна військова мобілізація, військові дії, оголошена та неоголошена війна, дії суспільного ворога, збурення, акти тероризму, диверсії, піратства, безладу, вторгнення, блокада, революція, заколот, повстання, масові заворушення, введення комендантської години, карантину, встановленого Кабінетом Міністрів України, експропріація, примусове вилучення, захоплення підприємств, ревізії, громадська демонстрація, блокада, страйк, аварія, протиправні дії третіх осіб, пожежа, вибух, тривалі перерви в роботі транспорту, регламентовані умовами відповідних рішень та актами державних органів влади, закриття морських проток, ембарго, заборона (обмеження) експорту/імпорту тощо, а також викликані винятковими погодними умовами і стихійним лихом, а саме: епідемія, сильний шторм, циклон, ураган, торнадо, буревій, повінь, нагромадження снігу, ожеледь, град, заморозки, замерзання моря, проток, портів, перевалів, землетрус, блискавка, пожежа, посуха, просідання і зсув ґрунту, інші стихійні лиха тощо [2]. Як бачимо, Закон не містить вичерпного переліку форс-мажорних обставин, а відтак до цієї категорії можуть бути віднесені і інші події, в тому числі, передбачені договором.

В ст. 617 Цивільного кодексу України згадується про непереборну силу як підставу звільнення особи, що порушила зобов'язання, від відповідальності [3]. Аналогічну позицію закріплено і в ст. 218 Господарського кодексу України, яка визначає, що суб'єкт господарювання за порушення господарського зобов'язання несе господарсько-правову відповідальність, якщо не доведе, що належне виконання зобов'язання виявилось неможливим внаслідок дії непереборної сили, тобто надзвичайних і невідворотних обставин за даних умов здійснення господарської діяльності [4]. Аналіз змісту кодексів дозволяє зазначити, що норми даних правових актів не розкривають поняття непереборної сили, проте визначають її ключові риси – надзвичайний та невідворотний характер відповідних подій (п. 1 ч. 1 ст. 263 Цивільного кодексу України, ч. 2 ст. 218 Господарського кодексу України).

Статтею ст. 79 Віденської конвенції ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів від 11.04.1980р., приєднання до якої відбулося на підставі Указу Президії Верховної Ради УРСР від 23.08.1989 р. № 7978-XI, передбачено, що сторона не несе відповідальності за невиконання будь-якого із своїх зобов'язань, якщо доведе, що воно було викликане перешкодою поза її контролем і що від неї нерозумно було очікувати прийняття до уваги цієї перешкоди під час укладення договору або уникнення чи подолання цієї перешкоди чи її наслідків [5].

Категорії форс-мажорних обставин та обставин непереборної сили вочевидь є аналогічними за змістом та своїм правовим значенням і тому дослідники схиляються до висновку про їх тотожність [1].

Залежно від причин виникнення та характеру форс-мажорних обставин умовно виділяють наступні групи:

- природні явища – виняткові погодні умови та стихійні лиха (ураган, буря, повінь, нагромадження снігу, ожеледь, землетрус, пожежа, просідання і зсув ґрунту та ін.);
- обставини соціального (публічного) характеру – страйк, локаут, дія суспільного ворогу, оголошена та неоголошена війна, загроза війни, терористичний акт, блокада, революція, заколот, масові заворушення, громадська демонстрація, протиправні дії третіх осіб тощо;
- дії влади – введення ембарго, заборони, квоти тощо [1].

Окрім наведеної класифікації, існують інші підходи до розмежування форс-мажорних обставин – за терміном дії (короткострокові – ті, які теоретично, або завчасно установлені певні рамки тривалості: перекриття трас, повені, буревії та ін. та довгострокові – тривають протягом невизначеного, або завчасно встановленого тривалого періоду: війна, обмеження експорту/імпорту та ін.), за категоріями (рішення органів державної влади, які перешкоджають виконанню контрактів – валютні обмеження, ембарго на експорт, інше; непередбачувані зупинки на виробництві – страйки, саботаж; стихійні лиха; епідемії; пожежі; війна) [6]. Форс-мажорні обставини можуть бути наслідком як правомірних, так і неправомірних дій.

Як вбачається зі змісту ст. 617 Цивільного кодексу України та ст. 218 Господарського кодексу України, форс-мажорні обставини (непереборна сила) не звільняють особу від виконання договірних зобов'язань, а лише виключають застосування заходів відповідальності за порушення певного зобов'язання. В той же час, відповідні події одночасно можуть розглядатися і в якості підстав припинення зобов'язань. Зокрема, несприятливі погодні умови можуть бути кваліфіковані як форс-мажорні обставини при вирішенні спору про стягнення штрафних санкцій невиконання зобов'язання з поставки сільськогосподарської продукції і, водночас, вони можуть виступити підставами припинення основного зобов'язання з поставки внаслідок неможливості його виконання повністю або частково в порядку ст. 607 Цивільного кодексу України та ст. 202 Господарського кодексу України.

Також слід звертати увагу, що форс-мажорні обставини поширюють свою дію не договір в цілому, а впливають на можливість виконання лише окремих договірних зобов'язань. Так, з договору поставки сільськогосподарської продукції можуть виникнути різні зобов'язання і форс-мажорні обставини можуть перешкоджати вчиненню певних конкретних дій без ускладнень виконання інших зобов'язань (наприклад, несприятливі погодні умови можуть розглядатися в якості форс-мажорних обставин, що обумовили прострочення поставки, але не можуть перешкоджати забезпеченню транспортування товару до погодженого сторонами пункту призначення).

Для оцінки тієї чи іншої події як форс-мажорної обставини слід аналізувати в сукупності наступні чинники:

- можливість передбачити такі обставини на момент укладання договору. Такий аналіз слід проводити з точки

зору наявної достовірної та точної інформації щодо настання відповідних подій з достатньою ймовірністю, що виключає необґрунтовані міркування щодо їх ненастання. Якщо договір укладеться в момент, коли відповідні події вже відбулися або про їх майбутнє настання вже достеменно відомо виходячи з об'єктивно існуючих умов, подальше посилення на форс-мажорні обставини є безпідставним, оскільки сторони визначали свої права та обов'язки вже за умов існування таких обставин і, проявивши розумну обачність, могли і повинні були їх врахувати. Зокрема, якщо укладання договору на поставку сільськогосподарської продукції відбулося на початку календарного року або до закінчення весняного періоду (коли практично ще неможливо прогнозувати сезонні погодні умови та їх вплив на урожайність певної культури), то стихійні лиха літнього періоду (посуха, повінь, смерч, град, ураган тощо) можуть бути визнані форс-мажорними обставинами. Проте, якщо укладання договору відбулося після таких подій або коли про їх майбутнє настання чи наслідки вже було достеменно відомо на основі наявних об'єктивних даних, посилення на несприятливі погодні умови, як на підставу звільнення від відповідальності за невиконання зобов'язання через настання форс-мажорних обставин, є необґрунтованими. Дана правова позиція наведена в Постанові Верховного Суду від 21.09.2022р. по справі № 911/589/21 [7];

- можливість попередити відповідні обставини розумними доступними способами особою, що має виконувати відповідне зобов'язання. Даний чинник слід розглядати з точки зору можливості вчинення сторонами в межах своїх звичайних технічних, технологічних та інших можливостей дій з попередження (недопущення) обставин, які в майбутньому можуть спричинити неможливість виконання зобов'язання. Якщо відповідні події могли бути попереджені, то вони не можуть бути кваліфіковані як форс-мажорні обставини;

- можливість усунення (повного або часткового) таких обставин особою, на яку покладено відповідне зобов'язання, після їх настання. При оцінці таких даних необхідно приймати до уваги зміст відповідного зобов'язання, характер та спосіб вчинення дій, що складають його предмет. Питання можливого усунення відповідних обставин чи їх наслідків слід вирішувати виходячи із встановлених технологій (умов) виробництва, зберігання продукції, виконання певних робіт тощо;

- безпосередній вплив дії (події, явища) на виконання певного зобов'язання. Якщо певні обставини не мають безпосереднього (прямо і безумовного визначеного впливу) на виконання зобов'язання, вони не можуть розглядатися в якості форс-мажору. Наприклад, знищення виробничих потужностей підприємства внаслідок бойових дій не може бути визнано форс-мажорною обставиною при розгляді спору про стягнення заборгованості за раніше спожиті енергоносії, але при вирішенні спору про стягнення штрафних санкцій за невиконання зобов'язання з поставки продукції такі обставини з достатньою ймовірністю будуть прийняті до уваги як форс-мажор, що виключає застосування заходів відповідальності. Разом з тим, знищення (пошкодження) виробничих потужностей та обумовлене цим зупинення виробничої діяльності можуть бути визнані судом як поважні причини неналежного виконання зобов'язання і виступити підставою для зменшення штрафних санкцій на підставі ч. 3 ст. 551 Цивільного кодексу України та ст. 233 Господарського кодексу України;

- належне підтвердження форс-мажорних обставин. В судовій практиці послідовно підтримується позиція, що обставини непереборної сили не мають преюдиційного (презупційного) характеру, а відтак підлягають доказуванню в загальному порядку, при цьому єдиним допустимим доказом їх настання визнається сертифікат, виданий

Торгово-промисловою палатою України (регіональною торгово-промисловою палатою). На підтвердження такої думки можна навести правові висновки Верховного Суду, де підтримано позицію можливості звільнення особи від відповідальності за порушення зобов'язання лише за наявності належного підтвердження форс-мажору шляхом оформлення сертифікату в порядку ст. 14-1 Закону України «Про торгово-промислові палати в Україні» [8]. Крім того, слід звернути увагу на висновки Постанови Верховного Суду від 21.09.2022р. по справі № 911/589/21, де зазначено, що навіть сертифікат про форс-мажорні обставини не є беззаперечним доказом їх існування, а повинен критично оцінюватися судом з урахуванням встановлених обставин справи та у сукупності з іншими доказами [7].

В даному контексті вбачається за необхідне зупинитися на правовому значенні листа Торгово-промислової палати України за вих. № 2024/02.0-7.1 від 28.02.2022 р., виданого у зв'язку із запровадженням воєнного стану на підставі Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24.02.2022р. № 64/2022. У виданому листі Торгово-промислова палата України зазначає про засвідчення форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили): військової агресії Російської Федерації проти України, що стало підставою введення воєнного стану, та підтверджує, що зазначені обставини з 24.02.2022 р. до їх офіційного закінчення, є надзвичайними, невідворотними та об'єктивними обставинами для суб'єктів господарської діяльності та/або фізичних осіб по договору, окремим податковим та/чи іншим зобов'язанням/обов'язком, виконання яких/-го настало згідно з умовами договору, контракту, угоди, законодавчих чи інших нормативних актів і виконання відповідно яких/-го стало неможливим у встановлений термін внаслідок настання таких форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили) [9]. При цьому слід зазначити, що цей лист скоріш має інформаційний характер і не є достатнім доказом форс-мажору в судовому спорі. Як вказувалося вище, форс-мажор може розглядатися виключно в якості перешкоди виконанню конкретно визначеного зобов'язання, а відтак необхідним є його належне підтвердження саме в порядку ст. 14-1 Закону України «Про торгово-промислові палати в Україні» на основі відповідних документів.

У зв'язку з викладеним, доволі спірною вбачається думка І. Вісницької щодо можливості підтвердження форс-мажору будь-якими іншими документами (гідрометеорологічними установами, комісією з питань техногенно-екологічної безпеки та надзвичайних ситуацій при обласній (районній) державній адміністрації, МОЗ, Міноборони, РНБО, Кабміном, органами місцевої влади тощо) [10].

Порядок видачі сертифікатів визначено Регламентом засвідчення Торгово-промисловою палатою України та регіональними торгово-промисловими палатами форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили), затвердженим рішенням Президії від 18.12.2014 р. № 44(5). За існуючою практикою сертифікат про форс-мажорні обставини видається після спливу визначеного договором строку виконання зобов'язання. Згідно з п. 6.5 Регламенту, тягар доказування настання форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили) покладений на заявника [11];

- належне повідомлення кредитора про настання форс-мажору. Порядок повідомлення кредитора про настання форс-мажорних обставин чинним законодавством не врегульований, а відтак його слід встановити в договорі із зазначенням строку та способу такого повідомлення. В ст. 79 Віденської конвенції ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів наголошується на необхідності такого повідомлення протягом розумного строку після того, як про цю перешкоду стало чи повинно було стати відомо не виконуючій свого зобов'язання стороні [5]. Невиконання умов договору щодо повідомлення про настання форс-мажору може призвести до втрати права

посилатися на такі обставини, за винятком наявності об'єктивних перешкод для такого повідомлення.

Для визнання певних обставин форс-мажором необхідна сукупність усіх наведених ознак та належне документальне підтвердження таких дій (явищ, подій). Окремо слід звернути увагу на визначені чинними правовими актами перелік обставин, які не можуть розглядатися в якості форс-мажору, а саме порушення зобов'язань контрагентами правопорушника, відсутність на ринку потрібних для виконання зобов'язання товарів, відсутність у боржника необхідних коштів, фінансова та економічна криза, дефолт, зростання офіційного та комерційного курсів іноземної валюти до національної валюти [4; 11].

Форс-мажорні обставини слід відрізняти від інших схожих правових категорій. Зокрема, про необхідність розмежувань понять форс-мажору та істотної зміни обставин слушно зазначали О.О. Мельник та Є.О. Морозов, виділяючи наступні підстави: 1) за функціональним призначенням зазначених інститутів цивільного права: якщо інститут форс-мажору спрямований на встановлення меж відповідальності та звільнення від відповідальності, то інститут істотної зміни обставин необхідний для підтримки балансу інтересів сторін договору і забезпечення економічної прийнятності виконання договору; 2) за ступенем можливості виконання зобов'язання: якщо форс-мажор свідчить про абсолютну неможливість виконання зобов'язання незалежно від індивідуальних можливостей сторін договору, то інститут істотної зміни обставин враховує індивідуальні особливості учасника обороту з передбачення і розподілу ризиків істотної зміни обставин. Форс-мажор є різновидом випадку, що характеризується об'єктивністю щодо сфери діяльності зобов'язаної особи, надзвичайним характером події, наслідки якої невідворотні не тільки для даного правопорушника, а й для інших осіб, однотипних за родом і умовами діяльності. У той час як випадок (казус) виступає внутрішньою обставиною щодо обставини, є непередбачуваним та невідворотним, виходячи з можливостей даної конкретної особи [12].

Окремим напрямом досліджень вбачається аналіз положень міжнародних документів у співвідношенні з нормами національного законодавства. Як було вказано вище, за змістом ст. 218 Господарського кодексу України

невиконання зобов'язань контрагентами боржника не вважається форс-мажором, проте положення ст. 79 Віденської конвенції ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів містять дещо інший правовий підхід. Згідно ст. 79 Конвенції якщо невиконання стороною свого зобов'язання викликане невиконанням третьою особою, залученою нею для виконання всього чи частини договору, ця сторона звільняється від відповідальності тільки в тому разі, якщо: а) вона звільняється від відповідальності на підставі п. 1 ст. 79 Конвенції; і б) залучена нею особа також була б звільнена від відповідальності, якби положення зазначеного пункту були застосовані до цієї особи [5].

На думку автора, розвитку наукових досліджень з тематики форс-мажору (обставин непереборної сили) сприятиме активізація посилань на такі обставини внаслідок збройної агресії Російської Федерації, що обумовить додаткове вивчення відповідних категорій в науковій площині та виступить передумовою удосконалення законодавства, сформує нові підходи до їх оцінки в судовій практиці.

Висновки. За результатами розгляду дослідженої теми вбачається за можливе зазначити, що чинне законодавство визначає форс-мажорні обставини (обставини непереборної сили) як виняткові (екстраординарні) події, що не залежать від волі учасників відносин, мають надзвичайний характер, є непередбачуваними і невідворотними, мають безпосередній причинно-наслідковий зв'язок між певною обставиною та неможливістю виконання зобов'язання. Положення про форс-мажор підлягають застосуванню як звичайні умови договору навіть за відсутності відповідних приписів в тексті укладеної угоди. Наявність форс-мажору слід доводити і встановлювати щодо кожного окремого господарського зобов'язання, порушення якого є наслідком вказаних обставин. Дія форс-мажору не припиняє зобов'язання, а звільняє від відповідальності за його порушення на час існування відповідних обставин. Доказування форс-мажорних обставин покладається на сторону, що не виконала покладені на неї зобов'язання. Сформовані судовою практикою правові позиції сприятимуть більш ефективному застосуванню даного правового інституту і забезпеченню належного захисту законних прав та інтересів учасників господарських правовідносин.

ЛІТЕРАТУРА

1. Корнієнко В.В. Правове регулювання форс-мажорних обставин. URL: <https://lg.arbitr.gov.ua/sud5014/4673456/255767/> (дата звернення : 26.12.2022).
2. Про торгово-промислові палати в Україні : Закон України від 02.12.1997р. № 671/97-ВР / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/671/97-вр#Text> (дата звернення : 26.12.2022).
3. Цивільний кодекс України від 16.01.2003р. № 435-IV / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення : 26.12.2022).
4. Господарський кодекс України від 16.01.2003р. № 436-IV / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text> (дата звернення : 26.12.2022).
5. Конвенція ООН про міжнародні договори купівлі-продажу від 11.04.1980 р. / Організація Об'єднаних Націй. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_003 (дата звернення : 26.12.2022).
6. Що таке форс-мажор або обставини непереборної сили? URL: <https://edin.ua/shho-take-fors-mazhor-abo-obstavini-neperebornoi-sili/> (дата звернення : 26.12.2022).
7. Постанова Верховного Суду від 21.09.2022р. по справі № 911/589/21 / Верховний Суд. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106636424> (дата звернення : 26.12.2022).
8. Постанова Верховного Суду від 23.02.2022р. по справі № 922/2891/21 / Верховний Суд. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/103984373> (дата звернення : 26.12.2022).
9. Лист Торгово-промислової палати України за вих.№ 2024/02.0-7.1 від 28.02.2022р. / Торгово-промислова палата України. URL: <https://uccj.org.ua/uploads/files/621c8a543cda9382669631.pdf> (дата звернення : 26.12.2022).
10. Висіцька І.В. Агробізнес vs форс-мажор: COVID-19 та інші непереборні обставини. URL: <https://agro.mcfra.ua/803372> (дата звернення : 26.12.2022).
11. Регламент засвідчення Торгово-промисловою палатою України та регіональними торгово-промисловими палатами форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили) : затв. рішенням Президії Торгово-промислової палати України від 18.12.2014р. № 44(5) / Торгово-промислова палата України. URL: <https://uccj.org.ua/media/filemanager/force/reglament.pdf> (дата звернення : 26.12.2022).
12. Морозов Є.О. Різниця форс-мажорних обставин від обставин непереборної сили. URL: <https://advokatpost.com/riznytsia-fors-mazhorykh-obstavyn-vid-obstavyn-neperebornoi-sily-advokat-ievhen-morozov/> (дата звернення : 26.12.2022).